

Людмила Міхневич,
кандидат юридичних наук,
доцент ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
ім. Вадима Гетьмана»

УДК 340 (091)+378 (091)

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ОДЕСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ (1908—1920 РР.): ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

За архівними матеріалами висвітлено історичний шлях юридичного факультету Одеських вищих жіночих курсів (1908—1920 рр.). З'ясовано особливості його структури, навчальних планів та програм, викладання, професорсько-викладацький склад, умови вступу та випуску, склад курсисток.

Ключові слова: Одеські вищі жіночі курси, юридичний факультет, юридична освіта, вища жіноча освіта.

Сучасна система юридичної освіти перебуває в процесі інтенсивного пошуку шляхів модернізації. Підвищення якості та наближення освіти до запитів практики при одночасному глибокому засвоєнні студентами основ сучасної правової науки потребує не лише вивчення європейських чи світових освітніх тенденцій, але й глибокого аналізу та узагальнення вітчизняного досвіду підготовки юридичних кадрів. Історія становлення і розвитку вітчизняної юриспруденції має численні приклади відданого служіння справі. Серед таких зразків варта уваги діяльність професорів юридичного факультету Одеських вищих жіночих курсів, для яких буденна викладацька діяльність часом була на рівні подвигу. Адже виховання молодого покоління для старої професури було справою честі, опиралося на високий професіоналізм та глибоке переконання слідувати закону і захищати закріплені ним права і свободи.

Насамперед зауважимо, що історія державної жіночої освіти сьогодні користується стійким інтересом науковців. Історіографія цього питання досить різно-

манітна [1]. Окремі автори зверталися й до аналізу діяльності жіночих навчальних закладів Одеси (Т. М. Веселова, А. О. Добролюбський, О. В. Мельник, Т. М. Федотова та ін.). В архіві зберігається рукопис історії Одеських вищих жіночих курсів, підготовлений В. Лазурським [2]. Однак юридична складова освіти в цих працях якщо й згадується, то лише побіжно. Діяльність юридичного факультету курсів досі не була предметом спеціального дослідження. Хоча варто назвати деякі біографічні праці, присвячені видатним вченим-юристам цього закладу: Є. В. Васильковському, К. О. Кузнецову та О. Я. Шпакову [3—5].

Тому завданням даної статті є відтворити, на основі архівних матеріалів, історію становлення та діяльності юридичного факультету Одеських вищих жіночих курсів для збереження його наукової та навчально-методичної спадщини, яка безперечно є складовою одеської юридичної школи.

Становлення жіночої юридичної освіти в Одесі мало свої особливості. Якщо Київські вищі жіночі курси проектува-

лися та відкривалися як вищий навчальний заклад університетського типу, то Одеські — пройшли довгий шлях до цього статусу. По-перше, заклад утворювався шляхом перетворення вищих педагогічних курсів, відтак необхідно було переробити всі програми, надавши їм відповідного університетського рівня. По-друге, забезпечити необхідну кількість фахових викладачів, яких бракувало навіть у Новоросійському університеті. По-третє, створити належну матеріально-технічну базу (приміщення, бібліотеку, лабораторії, устаткування).

Відтак, становлення факультету, формування його структурних підрозділів, вироблення навчальних планів та програм, комплектування викладацького складу та студентського контингенту відбувалося поступово.

Зауважимо, що початком вивчення юридичних наук на Одеських вищих жіночих курсах стали запроваджені на історико-філологічному факультеті предмети державного права та історії російського права, які з вересня 1906 р. читав професор О. Я. Шпаков. А вже з вересня 1908 р. розпочалися заняття першого курсу юридичного факультету.

Особливістю перших років його функціонування було те, що факультет працював без керівника. Задля економії коштів та зважаючи на відкриття лише першого курсу в 1908 р., посада декана не вводилася. Всі управлінські рішення приймалися на засіданні юридичної комісії (згодом — факультетської ради) — колегіального органу, до складу якого входили викладачі юридичного факультету. Лише у січні 1912 р. (до цього часу вже відкрили всі 4 курси факультету) була введена посада декана.

Першим керівником факультету став професор О. Я. Шпаков, а обов'язки секретаря ради виконував М. Я. Неміровський. Однак у липні 1913 р. О. Я. Шпакова обрали директором курсів, до кінця року він ще продовжував виконувати обов'язки декана, а вже з 1914 р. посада була вакантною. Всі питання факультетського життя й надалі вирішували колегіально. Втім нового декана так і не обрали, тож О. Я. Шпаков і надалі поєднував виконання обов'язків директора курсів та декана юридичного факультету. Лише у березні 1920 р., вже при радянській владі, були проведені вибори: новим деканом став П. С. Кравцов, а секретарем факультету —

професор А. С. Мулюкін [6, арк. 23—24]. Однак розгорнути плідну діяльність їм не вдалося, їх сили були зосереджені вже лише на ліквідаційній процедурі, адже до літа 1920 р. факультет припинив своє існування.

Традиційно на вищих жіночих курсах строк навчання становив чотири роки, а навчальний рік поділявся на два семестри. Однак, на відміну від Київських вищих жіночих курсів, на Одеських була збережена курсова система навчання, притаманна всім педагогічним закладам імперії. Навчальний план із переліком пропонованих до вивчення дисциплін для кожного курсу встановлювався радою факультету. І лише ті дівчата, які успішно витримали випробування з усіх предметів обох семестрів відповідного курсу, переводилися на наступний. Тож курси юридичного факультету відкривалися поступово, і лише з 1911/12 н. р. він мав повний комплект — чотири курси.

Оскільки Одеські вищі жіночі курси були громадським навчальним закладом, вони користувалися певною академічною самостійністю та втілювали в своїй діяльності цікаві новаторські задуми. Плідна робота професорів сприяла модернізації навчального процесу, застосуванню нових підходів до викладання навчальних дисциплін та ведення практичних занять. Однак успіх закладу здебільшого залежав від державного визнання його статусу як вищого навчального закладу та прав його випускниць на одержання повноцінного диплому. Тож реалії того часу зобов'язували керівництво курсів орієнтуватися на навчальні плани і програми університетів та інших державних навчальних закладів. Саме тому, формуючи навчальний план факультету, за основу взяли план юридичного факультету Новоросійського університету. Але з огляду на ті об'єктивні умови, в яких доводилося працювати, він не був сталим та постійно корегувався. Предмети, які пропонувалися до вивчення, оголошувалися щоразу для нового курсу, а іноді навіть семестру. Введення нових дисциплін часто залежало від можливості залучити до роботи професора відповідної спеціалізації. Час від часу викладачам, крім фахової дисципліни, доводилося читати й деякі інші предмети. Нерідко слухачки кількох курсів спільно вивчали одну дисципліну. Так, наприклад, у весняно-

му семестрі 1911/12 н. р. лекції з поліцейського права, історії філософії права та міжнародного права одночасно читали для III та IV курсів, а церковне право спільно вивчали слухачки II, III та IV курсів [7, арк. 25].

Тож навчальне навантаження на різних курсах у різні роки розподілялось нерівномірно. Зокрема, у весняному семестрі 1911/12 н. р. першокурсниці та другокурсниці вивчали по 4 дисципліни, а слухачки III та IV курсу — по 6. Тоді як у наступному осінньому семестрі 1912/13 н. р. на I курсі читали 5 дисциплін, другокурсниці та третьокурсниці слухали по 4 предмети, а слухачкам IV курсу залишалося опанувати всього 2 дисципліни [7, арк. 25]. Тижневе навантаження, відповідно до огляду викладання на 1912/13 н. р., було таким: на I курсі дівчата працювали 20 тижневих годин: історія руського права (10 год.) (з цього курсу проводилися й практичні заняття), політична економія (4 год.), енциклопедія права (4 год.), латинська мова (2 год.). Другокурсниці навчалися 17 годин в тиждень: римське право (6 год.), державне право (5 год.), кримінальне право (загальну частину) з практичними заняттями (4 год.), латинська мова (2 год.). Навантаження на III курсі становило всього 15 годин в тиждень: державне право спільно з II курсом (5 год.), цивільне право з практичними заняттями (6 год.), кримінальне право (особливу частину) (2 год.), поліцейське право (3 год.). І лише 10 тижневих годин відводилося на аудиторні заняття на IV курсі: кримінальний процес (4 год.), цивільний процес (3 год.) та торгове право (3 год.) [6, арк. 1].

Щоправда, загалом за весь період навчання дівчата мали опанувати 16 основних предметів університетського рівня: енциклопедію права; історію російського права; історію філософії права; політичну економію; статистику; державне право; церковне право; поліцейське право; фінансове право; міжнародне право; римське право (історію та догму); цивільне право та судочинство; торгове право; кримінальне право та кримінальне судочинство. Окрім того обов'язковими для вивчення були богослів'я, латинська і нові (німецька та французька) мови.

Основною формою навчальних занять були лекції та практичні заняття. Останні проводилися з предметів, установе-

них університетським планом та мали активізувати самостійну роботу курсисток. Слухачки вивчали першоджерела, готували реферати на запропоновані професорами теми, розв'язували казуси тощо. Так, наприклад, для поліпшення засвоєння теоретичного курсу на практичних заняттях з історії російського права професор О. Я. Шпаков акцентував увагу на ґрунтовному знайомстві з першоджерелами: російськими, грецькими, німецькими договорами, Руською правдою тощо. Посібниками для вивчення курсу були класичні праці, зокрема й хрестоматія по історії російського права його вчителя М. Ф. Владимирського-Буданова [8, арк. 29]. Були здійснені й спроби запровадити спеціальні заняття у гуртках. Зокрема, вдалося відшукати списки 81 учасниці юридичного (цивільно-історичного) гуртка — це слухачки III (66) та IV (15 осіб) курсів [9, арк. 16]. Є окремі свідчення й про організацію їх занять. Наприклад, спеціальна група дівчат складала систематизований покажчик російської літератури з цивільного та торгового права [9, арк. 17]. Контроль отриманих знань здійснювали на іспитах, якими завершувалося вивчення кожної дисципліни. Тож, прослухавши предмети впродовж 8 семестрів та склавши всі іспити, дівчата отримували випускне свідоцтво.

Високий рівень викладання на юридичному факультеті забезпечував його фаховий викладацький корпус, процес формування якого тривав протягом всього часу існування закладу. Вирішували кадрові питання по-різному. До співпраці запрошували професорів Новоросійського університету, окремі дисципліни доручали професорам історико-філологічного факультету курсів, врешті залучали юристів-практиків. Викладачі, які стояли біля витоків юридичного факультету, були знаними вченими: І. А. Линиченко, О. Я. Шпаков, М. І. Мандесь, М. Я. Неміровський, О. І. Загорівський та В. Н. Твердохлебов. Станом на 1 січня 1910 р. на факультеті працювало всього 6 викладачів (2 професори та 2 приватдоценти Новоросійського університету, 1 сторонній викладач, 1 колишній професор), четверо з яких паралельно викладали й на історико-філологічному факультеті жіночих курсів [10, с. 3].

Нових професорів-юристів запрошували на роботу по мірі необхідності, тоді,

коли відкривався новий курс та нові предмети. У різний час до праці на факультеті долучилися такі відомі професори: С. П. Ніконов (римське право), К. М. Смірнов (торгове право, а згодом історія і догма римського права), К. О. Кузнецов (історія філософії права та міжнародне право), О. С. Мулюкін (поліцейське право), О. І. Покровский (церковне право та історія філософії права), Є. В. Васьковський (торгове право, а згодом цивільне право та судочинство) та ін. У 1913 р. викладацький штат поповнився юристом-практиком — кафедрю торгового права очолив В. В. Овсянніков (член Одеської судової палати). Всього вдалося встановити прізвища 14 юристів, які працювали на факультеті. Так, окрім вже названих учених на курсах викладали Г. Ф. Блюменфельд (цивільний процес), П. С. Кравцов (торгове право), П. О. Михайлов (поліцейське право), Г. І. Тіктін (фінансове право).

Окрім того політекономію та статистику юристам читали професори В. Н. Твердохлебов (1909—1910), Г. І. Тіктін (1910—1920) Г. Г. Швітау (1916—1917) та С. І. Солнцев (1917—1920). Латину дівчата вивчали під керівництвом декана історико-філологічного факультету курсів, професора Б. В. Варнеке, а богослів'я викладав настоятель Олександрівської церкви Новоросійського університету, професор-богослов О. М. Клітін.

Факультет відразу став популярним та затребуваним. Перші 73 дівчини (72 слухачки та 1 вільна слухачка) розпочали заняття восени 1908 р. [11, с. 28]. У наступний навчальний рік діяло вже два курси, на яких навчалось 102 особи: 58 першокурсниць та 44 другокурсниці (36 з яких — це дівчата, які успішно склали перевідні іспити) [10, с. 10]. Втім спочатку одеських юристок було порівняно небагато. В 1911 р. на I та II курсі навчалось по 32 слухачки, на III курсі їх було 35, тобто всього 99 осіб [12, арк. 20]. Станом на 1 січня 1912 р. вже на чотирьох курсах факультету на рахувалося 95, 1913 р. — 70, 1914 р. — 85 дівчат [2, арк. 17, 21, 23]. Така порівняно невелика кількість слухачок пояснювалась тим, що спочатку Одеські вищі жіночі курси не мали статусу закладу першого розряду, відтак не давали своїм вихованкам прав випускниць вищого навчального закладу. Тож більшість дівчат, спо-

діваючись мати певні гарантії майбутнього працевлаштування, обирали столичні навчальні заклади. Відтак з року в рік спостерігався значний відтік одеських курсисток. Скажімо, у 1913 р. з 330 вибулих слухачок лише 58 отримали випускні свідоцтва, тоді як 272 вибули до закінчення навчання. Натомість нових абітурієнток того року було лише 237 осіб [7, арк. 27].

Маємо й деякі розрізнені дані про випускниць-юристок. Перший випуск юридичного факультету навесні 1912 р. не відбувся, оскільки не виявилось дівчат, які б, прослухавши 8 семестрів, склали всі іспити [2, арк. 20]. Але вже станом на 1 січня 1913 р. було видано 13 випускних свідоцтв факультету [7, арк. 31], до травня — ще 3 [6, арк. 6], а до кінця 1913 р. — ще 8 [8, арк. 41-а]. У 1915 р. факультет успішно закінчили 22 дівчини, а в 1916 р. — ще 10 [13, арк. 3, 80]. Однак випускне свідоцтво Одеських вищих жіночих курсів не давало прав займатися професійною діяльністю. Дівчата мали скласти курсові іспити юридичного факультету університету та екзаменуватися в державній юридичній комісії при університеті. Перші вихованки юридичного факультету Одеських вищих жіночих курсів уже навесні 1914 р. склали іспити в Новоросійському університеті. Дві слухачки отримали дипломи 1 ступеня, а ще 3 — склали всі курсові іспити [13, арк. 3]. У 1916 р. дипломи юридичного факультету Новоросійського університету отримали ще 6 випускниць курсів [13, арк. 132]. Хоча це були порівняно скромні результати, треба визнати, що в умовах російської дійсності та законодавчої заборони жінкам здобувати професію юриста — це фактично був подвиг. Кожний новий отриманий диплом юристки був внеском до скарбниці боротьби російських жінок за право на професійну діяльність.

Згодом ситуація змінилася. Серйозна та ґрунтовна постановка навчальної справи та отримання Одеськими вищими жіночими курсами в 1915 р. статусу вищого навчального закладу 1 розряду, що зрівняло їх у правах з університетом, привели до значного збільшення вступників [14, арк. 95]. Тоді як у 1916 р. (станом на 1 січня) на юридичному факультеті навчалось 164 особи, вже через рік їх було — 337 [13, арк. 81, 135]. А відтоді як жінкам дозволили займати-

ся адвокатською практикою (постанова Тимчасового уряду від 1 червня 1917 р.), кількість бажаючих вивчати юриспруденцію збільшилась в рази. Вже у вересні 1917 р. рада юридичного факультету Одеських вищих жіночих курсів вирішила організувати лекції на I курсі в дві зміни, адже жодна аудиторія не могла вмістити всіх першокурсниць, кількість яких сягнула майже до 700 осіб [6, арк. 17—18].

Однак події наступних років, нестабільна соціально-політична ситуація, часта зміна влади в місті, економічні негаразди негативно впливали на діяльність курсів. Попри всі труднощі заклад продовжував працювати. Хоча лекції читали нерегулярно, а іспити проводили епізодично, у 1917—1918 рр. юридичний факультет здійснив два випуски: 22 дівчини у 1917 р. та 15 — у 1918 р. стали власницями випускних свідоцтв [15, арк. 9, 50].

Але з приходом радянської влади заклад очікували нові випробування. На початку 1919 р., за вказівкою Народного комісаріату освіти (далі НКО), Рада комісарів вищих навчальних закладів м. Одеси прийняла рішення про об'єднання всіх вишів міста. Щоправда, послідовності в реалізації рішень влади не спостерігалось, тож курси продовжували працювати як самостійний заклад. Функціонував і юридичний факультет. Осінній семестр 1919/20 н. р. був завершений вчасно та до Різдвяних свят були проведені іспити. Заняття розпочалися й у весняному семестрі. Принаймні маємо відомості про організацію лекцій (6 год./тижд.) та практичних занять (2 год./тижд.) з фінансового права, які вів професор Г. І. Тіктін. Лекції з цивільного процесу (4 год./тижд.) читав Г. Ф. Блюменфельд, з історії філософії права (6 год./тижд.) — професор О. І. Покровський, а статистику (4 год./тижд.) викладав професор С. І. Солнцев [6, арк. 22—23].

Однак весняний семестр 1920 р. став останнім у житті факультету. Вже в квітні НКО наказав ліквідувати факультет, а слухачок розпустити. При цьому, варто відмітити, що керівництво та викладачі юридичного факультету доклали неймовірних зусиль, щоб хоч якось захистити своїх вихованок. Факультетська рада прийняла рішення зарахувати предмети 8 (ліквідаційного) семестру

та дозволити дівчатам складати іспити для отримання випускних свідоцтв [6, арк. 24—25]. Втім, інші плани мали радянські функціонери. За рішенням Одеського губернського відділу НКО складати іспити з прочитаних курсів дозволили лише до 30 квітня, натомість дисципліни ліквідаційного семестру вважали лише як прослухані і не зараховували [9, арк. 5]. Очевидно фахівці, яких підготував юридичний факультет, були непотрібні новій владі. Керівництву факультету після кількох попереджень не лише заборонили видавати випускні свідоцтва, а й зобов'язали вилучити вже видані, в яких були виставлені предмети ліквідаційного семестру [9, арк. 6].

Всі інші слухачки, які не отримали випускного свідоцтва, мали пройти певну фільтрацію. Кожен професор міг залишити для завершення навчання тих, хто «серйозно спеціалізувався» з даного предмета. Тож професори внесли в такі списки всіх дівчат, які акуратно і регулярно відвідували лекції та практичні заняття, чи підготували реферат, чи брали участь в гуртках. Всього, за неповними даними, на юридичному факультеті в такі списки потрапили понад 240 осіб. Але старання викладачів виявилися марними. Отримати диплом про вищу освіту мали лише лояльні до влади слухачки. Тому критерієм відбору стала наявність письмової роботи чи її підготовка за темою, яка б свідчила «про готовність до спеціальної діяльності в радянських установах» [9, арк. 7]. Оскільки на Одеських жіночих курсах система обов'язкових письмових робіт не була запроваджена, додатковою умовою такого спеціального відбору курсисток стала практична діяльність у радянських та кооперативних установах чи вчителювання [9, арк. 9]. Дівчат, які б відповідали цим критеріям, виявилось не багато, тому лише одиницям дозволили завершити навчання, але вже на соціально-правовому відділенні радянського Одеського гуманітарно-суспільного інституту, утвореного 1 липня 1920 р. із юридичних факультетів університету і жіночих курсів та Одеського міжнародного інституту.

І хоча Одеські вищі жіночі курси існували всього тринадцять років, їх юридичний факультет зробив помітний внесок в освітньо-наукове життя півдня країни, здійснив підготовку спеціаліс-

тів, які потім поширювали юридичні знання, підтримуючи належний рівень юридичної освіти в місті та впливаючи на загальний рівень правової культури регіону. Серед слухачок факультету зустрічаються й відомі прізвища. Так, у 1909—1912 рр. на юридичному факультеті навчалася Доротея Атлас — одеський історик, автор низки історичних творів, яка раніше вже пройшла навчання на історико-філологічному факультеті Одеських вищих жіночих курсів. Юридичну освіту на курсах здобула й донька відомого професора-цивіліста Є. В. Васьковського Ніна.

Висновки. Отже, наполегливою працею вітчизняних учених на початку ХХ ст. в Одесі був створений вищий жіночий навчальний заклад, який стояв на рівні університетів дореволюційної Росії. Його юридичний факультет не лише заклав основи жіночої юриспруденції в місті, але й забезпечив її збереження та передачу ідей російської юридичної науки до наступних поколінь. Рівень освіти на факультеті був настільки високим, що його вклад у розвиток вітчизняної освіти та науки і сьогодні заслуговує поваги та наслідування.

ПРИМІТКИ

1. Міхневич Л. В. Вища жіноча юридична освіта в Україні на початку ХХ ст.: стан наукової розробки проблеми / Л. Міхневич // Юридична Україна. — 2015. — № 6—7. — С. 92—97.
2. Лазурський В. История Одесских Высших женских курсов / В. Лазурський // Державний архів Одеської області. — Ф. 334. — Оп. 3. — Спр. 7528. — Арк. 1—24.
3. Корнієнко І. В. Науково-юридична та педагогічна спадщина професора Є. В. Васьковського. [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Корнієнко. — Одеська юридична академія. — 2013. — 219 с.
4. Березкин А. В. Профессор Восточного института К. А. Кузнецов (1883—1953) А. В. Березкин // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. — 2009. — № 1. — С. 9—14.
5. Музичко О. Є. Засновник Одеського інституту народного господарства професор Олексій Якович Шпаков (1868—1927): біографічний нарис. / О. Є. Музичко. — О., 2011. — 224 с.
6. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 3. — Спр. 7552.
7. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 3. — Спр. 7656.
8. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 3. — Спр. 7654.
9. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 3. — Спр. 7675.
10. Одесские высшие женские курсы в 1909 г. // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. — 1910. — Ч. XXX. — С. 1—18.
11. Добролюбский А. К истории женского высшего образования в Одессе в XIX — нач. XX вв. / А. К. Добролюбський // Південний захід. Одесика : Історико-краєзнавчий альманах. — Вип. 7. — О., 2009. — С. 16—37.
12. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 3. — Спр. 7655.
13. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 3. — Спр. 7657.
14. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 5. — Спр. 5.
15. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 3. — Спр. 7658.

Михневич Людмила. Юридический факультет Одесских высших женских курсов (1908—1920 гг.): история создания и деятельности.

За архивными материалами освещен исторический путь юридического факультета Одесских высших женских курсов (1908—1920 гг.). Выявлены особенности его структуры, учебных планов и программ, преподавание, профессорско-преподавательский состав, условия поступления и выпуска, состав курсисток.

Ключевые слова: Одесские высшие женские курсы, юридический факультет, юридическое образование, высшее женское образование.

Mikhnevich Ludmila. The law faculty of the Odessa higher women's courses (1908—1920): the history of creation and activity.

For archival materials reflects the historical path of the law faculty of the Odessa higher women's courses. Found features of its structure, educational plans and programs, teaching, professorial teaching staff, the conditions of admission and release, girl-students composition.

Keywords: Odessa higher women's courses, faculty of law, legal education, women's higher education.